

УРОКИ

№ 2 (34), квітень — червень, 2013 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ХІІІ МІЖНАРОДНИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ІМ. І.Б. МЕДВИНСЬКОГО м. Київ, 9–11 травня, 2013 р

З 9 по 13 травня у Пущі-Водиці відбувся ХІІІ Міжнародний конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського, організований Українським центром вивчення історії Голокосту і підтриманий Євразійським Єврейським конгресом та Міжнародною громадською організацією «Міжнародний фонд „Взаєморозуміння і толерантність“». Розпочався захід з урочистого відкриття, на якому директор Центру та голова журі Анатолій Подольський привітав учасників, розповів про умови конкурсу, побажав усім успіхів та натхнення.

Традиційна зустріч конкурсантів стала своєрідним підсумком довгого попереднього шляху ознайомлення, вивчення та осмислення матеріалів з вибраної кожним з них тематики. Фіналу передувала майже піврічна кропітка і цілеспрямована робота учнів з різних куточків України. Вони досліджували сторінки історії міст та регіонів, долю окремих родин, історіографію Голокосту, осмислення трагедії та загальну проблематику Голокосту.

Уперше на конкурс було подано роботи, що стосувалися переслідування та знищення ромів на теренах окупованої України, — їх було виділено в окрему дослідницьку секцію. Цих робіт було небагато, проте вони викликали жвавий інтерес в учасників. До конкурсного журі увійшли досвідчені вчені, педагоги, методисти Центру вивчення історії Голокосту: В. Нахманович, Ю. Радченко, Д. Десятов, Н. Голосова, Ю. Смілянська, Н. Зіневич, М. Тяглий та інші.

Конкурс відкриває керівник УЦВІГ к.і.н. А. Подольський (зліва)

А. Подольський зазначив, що вперше було отримано таку велику кількість учнівських робіт і довелося докласти багато сил та часу, щоб опрацювати їх і відібрати найдостойніші до участі в фіналі.

Старшокласники продемонстрували вміння не лише працювати з літературою, документами, пресою, а й презентувати та захищати свої роботи. Особливо надзвичайно яскравою сторінкою конкурсу стали літературні та художні роботи з історії Голокосту. Учасники секцій ознайомилися з виставкою «Кожен має право знати свої права», яку підготували та чудово провели їхні однолітки.

Зустрівшись як незнайомі, учасники незабаром перетворилися на щирих однодумців та колег, які глибоко володіли певною темою і готові були допомогти й підтримати одного, разом з тим конкуруючи між собою в номінаціях конкурсу: «Найактивніший учасник» та «Глядацькі симпатії». Спілкування тривало ввечері у кімнатах та під час прогулянок затишним парком Пущі-Водиці.

Важливим етапом заходу стали тренінги для учнів та вчителів, пов'язані з організацією пошукової діяльності і роботи з джерелами та правилами оформлення наукових робіт під керівництвом В. Нахмановича і М. Тяглого.

За результатами конкурсу були визначені переможці та номінанти. Разом із грамотами та сертифікатами кожен учасник одержав нову тематичну літературу, підбрану Українським центром вивчення історії Голокосту. Участь у ХІІІ Міжнародному конкурсі учнівських робіт стала вагомим та неоціненним досвідом для організації дослідницької роботи в школі.

Для усіх вчителів, що привезли своїх учнів на конкурс, важливою була можливість вкотре зустрітися з колегами, з працівниками Українського центру. Спілкуючись, педагоги висловлювали щире вдячність організаторам за вміння зацікавити молодь темою, заохотити їх до участі в конкурсі, який хоч і не додасть балів до атестата, проте стане проявом їхніх людських та громадянських якостей.

*Лариса Коломієць, учитель-методист
Черкаська спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 17*

...Мені дуже імпонує сам формат проведення захисту наукових робіт. Усі учасники були поділені на три секції:

Секція 1. Історія Голокосту в Європі та Україні. Загальні дослідження.

Секція 2. Історія Голокосту в Європі та Україні. Регіональні дослідження.

Секція 3. Примусова праця, переслідування та знищення ромів на теренах окупованої України під час Другої світової війни.

Як наукові керівники, так і конкурсанти мали можливість бути присутніми на захисті, ставити запитання, брати участь у дискусіях та обговореннях. До перевірки наукових робіт залучено потужний науковий потенціал. Про це свідчать ґрунтовні й об'єктивні рецензії на роботи. Я вперше зі своєю ученицею Наталею Головчак (10 клас) брав участь у цьому конкурсі, для мене він приніс нові враження, нові знання, нові знайомства. Приємно було спілкуватися з колегами із Білорусі та Молдови.

Ця проблема охоплює дедалі більшу кількість учасників, є дуже актуальною і цікавою дітям. Окремо хотів би відзначити членів журі — за прозорість, об'єктивність, науковість і толерантність. Усі учасники конкурсу були щасливі й задоволені. Велике спасибі організаторам за цікаву і змістовну програму та сприятливі умови перебування (проживання, харчування), а найбільше за отримані подарунки — навчально-методичну літературу з цієї проблеми, яка допоможе нам ще глибше досліджувати ці трагічні сторінки нашої історії.

*Дмитро Чміль,
вчитель історії, директор
Івано-Франківської ЗШ І–ІІІ ступенів № 18*

* * *

Прагнення до досконалості — ознака, що властива усім заходам УЦВІГ (учнівські конкурси, науково-методичні стажування, семінари для вчителів, «круглі столи» та конференції науковців). Не став винятком і конкурс учнівських робіт «Історія та уроки Голокосту», проведений Центром 9–11 травня 2013 року. Загалом, це був 13-й конкурс, і він мав свої особливості. По-перше, надійшла рекордна кількість робіт, а у фіналі наукові доробки захищали 79 осіб. Уперше було введено «ромську» секцію, де окремо розглядали аспекти геноциду циган. Нарешті, конкурсу надано ім'я І.Б. Медвинського — автора ідеї. Це гідний приклад ушанування вчителя-ентузіаста, який торік пішов із життя...

Роботи в трьох секціях оцінювали фахівці: В. Нахманович, Ю. Радченко, І. Савицька (секція 1), В. Бобров, Д. Десятов, Ю. Смілянська (секція 2), Н. Голосова, Н. Зіневич, М. Тяглий (секція 3). Роботи творчого конкурсу традиційно оцінювали досвідчені І. Клімова та Н. Резніченко. Координував роботу журі керівник УЦВІГ А. Подольський. Також було учнівське журі, яке визначало найактивнішого учасника та посідача глядацьких симпатій.

Відкриваючи конкурс, А. Подольський справедливо зазначив, що всі присутні — уже переможці, адже потрапили на фінал форуму за результатами прискіпливого відбору. Слід зауважити, що конкурс, який мав статус всеукраїнського, насправді був міжнародним, адже традицією останніх років стало запрошувати дослідників з Білорусі та Молдови.

Група конкурсантів, наукових керівників та членів журі по завершенні конкурсу.

На жаль, конкурсанти та наукові керівники не мали можливості бути присутніми на захисті всіх учасників, адже робота секцій відбувалася одночасно. Позиція журі була толерантною та виваженою. Це були радше поради, ніж критика. Відклалися в пам'яті доречні уточнення Ю. Радченка, поради щодо вдосконалення робіт В. Нахмановича та М. Тяглого. Позитивну атмосферу підтримувала відкрита манера спілкування А. Подольського. Як завжди, цікавим та захопливим був творчий конкурс, де були представлені різноманітні жанри: вишивка, малюнок, фільм, авторські вірші, пісні...

Крім участі в конкурсі, молоді дослідники та їхні керівники мали можливість відвідати виставку «Кожен має право знати свої права», яку підготував А. Кінаш, та переглянути фільм С. Буковського «Назви своє ім'я». Цінними стали тренінги з оформлення наукової роботи (М. Тяглий) та пошукової діяльності і роботи з джерелами (В. Нахманович).

Завжди приємно бачити колег, що приїжджають на конкурс не вперше і не з одним учнем та беруть участь в інших проектах УЦВІГ. Водночас вчителі, що побували на цьому заході вперше, діляться прекрасними враженнями від побаченого, зазначаючи про об'єктивний підхід журі до оцінювання. На жаль, випадки непрофесійності та фаворитизму при визначенні переможця та розподілі призових місць у подібних конкурсах МАН на регіональному рівні трапляються нерідко.

Окремим позитивним моментом, на якому слід наголосити, є те, що рівень робіт з периферії та віддалених регіонів з року в рік зростає. Тому серед переможців конкурсу є учні і з міст, і з сіл різних областей України. Для учнів, що планують досліджувати аспекти Голокосту та брати участь у наступному конкурсі, мотивацією може бути приклад переможниці Марії Луценко з м. Рівне. У співавторстві з науковим керівником її роботу було опубліковано в часописі УЦВІГ «Голокост і сучасність», де апробують дослідження провідні вітчизняні та закордонні дослідники Голокосту.

XIII конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» завершився. Конкурсанти та наукові керівники повезли з собою не лише враження, а й дипломи та спеціалізовану літературу. Висловлюю вдячність УЦВІГ за можливість бути присутнім на такому форумі і маю надію, що наступного року конкурс буде не менш цікавим та змістовним.

*Роман Михальчук,
аспірант кафедри всесвітньої історії РДГУ, м. Рівне*

* * *

Кожного року зростає кількість поданих на Конкурс робіт, не лише дослідних, а й творчих — поетичних, музичних, пластичних творів, художніх текстів та малюнків різних жанрів. Пропонуємо читачеві уривок з вражень про конкурс п. Ірини Климової — члена журі секції творчих та художніх робіт про історію Голокосту.

Холокост — одна из величайших трагедий современности. Художник, работающий над такой сложной для отображения в визуальных образах темой, обрекает себя на максимальное напряжение творческих сил и возможностей. Казалось бы, юным художникам такая задача не по силам. Однако работы, присланные на рассмотрение жури, свидетельствуют об обратном.

Творческие работы, представленные на конкурсы 2003–2013 годов, нередко привлекают профессионализмом, мастерством исполнения. Авторы владеют выразительными средствами изобразительного искусства, зачастую достаточно сложными техническими приемами. Неординарные композиционные решения работ говорят о неформальном отношении юных мастеров к творческому заданию. Особое одобрение жури конкурсов вызывают представленные на рассмотрение серии работ.

Во многих работах вполне соблюдена мера условности, обобщенности, — это положительное качество, так как не всегда излишний натурализм в изображении человеческих страданий вызывает ожидаемый эффект. В представленных работах авторам часто удается совместить обобщение образов с тончайшей психологической нюансировкой.

Представленные на конкурсы работы часто сопровождаются текстами, что подтверждает тот факт, что авторы — как произведений изобразительного искусства, так и текста — прочувствовали, глубоко прониклись заданной тематикой.

Возможно, в большинстве работ можно найти определенные просчеты и недостатки с профессиональной точки зрения. Тем не менее, во многих случаях решительно не хочется на этом заострять внимание. Как правило, работы не оставляют зрителя равнодушным, воздействуют на эмоции, чувства, разум человека, а это большая победа и авторов, и тех, кто помогал им в работе над такой сложной темой, как Холокост. В этих работах ощущается попытка авторов выйти на глубинный, сложный уровень осознания, понимания того, что произошло в Европе в XX веке.

К сожалению, некоторые авторы не смогли избежать общих недостатков в представленных на конкурсы работах. Об этих просчетах, о том, как их устранить, авторы узнают из рецензии на присланные произведения.

Произведения юных авторов, получившие положительную оценку жури, могли бы войти в экспозицию профессиональной, масштабной выставки изобразительного искусства, посвященной Холокосту.

Ирина Климова,
заведуюча Музеєм Шолом-Алейхема
(філіал Музея історії міста Києва)

* * *

Як повідомлялося в попередніх числах бюлетеня «Уроки Голокосту», упродовж 2012–2013 навчального року Центр виконував комплексний проект «Підготовка та видання збірки документів та матеріалів про геноцид ромів (циган) за добу німецької окупації України (1941–1944)» за підтримки Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд „Взаєморозуміння і толерантність“». Наразі закінчується підготовка цього видання до друку. Однією зі складових проекту за партнерської участі Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (м. Львів) в особі п. Наталії Голосової була робота з викладачами різних регіонів України з метою підготовки на конкурс учнівських робіт на тему «Примусова праця, переслідування та знищення ромів (циган) на теренах окупованої України під час Другої світової війни».

Загалом під час проекту було надіслано 24 учнівських роботи, з яких 16 допущено до захисту в фінальній частині конкурсу, тим самим сформовано окрему сесію на тему історії геноциду ромів у рамках загального конкурсу. Активну участь у роботі цієї секції взяли 18 учнів та їхні наукові керівники. До жури увійшли координатор вищезазначеного проекту, науковий співробітник Центру Михайло Тяглий, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н. Наталія Зіневич та представник Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» Наталія Голосова.

Переможці цієї частини конкурсу:

- **Павлова Тетяна** (с. Гвардійське Хмельницького району Хмельницької області), тема роботи: «Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)» (I місце);
- **Троян Софія, Грибовська Діана** (с. Дубечне Старовижівського району Волинської області), тема роботи: «Трагедія винищення ромів у с. Видерта на Волині у вересні 1943 року» (II місце);
- **Бондаренко Владислав, Бондаренко Станіслав** (сміт Сімейкине Краснодонського району Луганської області), тема роботи: «Динаміка толерантності стосовно циган на території Луганської області» (III місце).

Варто зазначити, що тема геноциду ромів висвітлювалася і на попередніх конкурсах «Історія та уроки Голокосту», однак цього року їй уперше було присвячено таку кількість шкільних робіт, що, безумовно, надавало учасникам конкурсу можливість глибше порівняти долі різних груп жертв німецького націоналізму та, сподіваємось, сприятиме у майбутньому більшій зацікавленості у суспільстві темою геноциду ромів — темою, яку на сьогодні небезпідставно вважають «забутою». Пропонуємо читачеві відгук про конкурс одного з членів жури.

***

Сучасні «війни пам'ятей», в тому числі й навколо створення шкільних підручників, засвідчують процеси трансформації культури пам'яті в Україні, її складні взаємини з пам'яттю найближчих сусідів й реакцію на загальноєвропейські і світові процеси щодо осмислення і представлення минулого. Гостроти цьому надають різноманітні соціокультурні і політичні фактори: 1) політичне і юридичне визначення певних подій минулого; 2) критика офіційних версій історії і повернення витіснених спогадів; зміна ідеології «забуття» ідеологією «пам'ятання»; 3) активний розвиток меморіальних практик і генеалогічних пошуків серед груп населення, які раніше не мали права «голосу»; 5) підвищена увага до збору архівів і локалізації «пам'ятних місць». Усі ці чинники спрацьовують щодо історичної долі циган/ромів на окупованих нацистами в роки Другої світової війни українських землях.

Друга світова війна закарбувалася у пам'яті людства нечуваними за своєю жорстокістю експериментами тоталітарних режимів. У багатьох регіонах Європи переслідуванню і знищенню підлягала ромська етнічна меншина, однак вивчати й увічнювати цю трагедію почали лише останніми роками.

Саме тому появу окремої секції на такому поважному конкурсі можна вважати знаковою подією. Важливо, що в загальній концепції конкурсу означена тема не розчинилася, а набула ціннісно підваженого звучання. Бо чимало дітей і їхніх педагогів вже брали участь у вивченні історії Голокосту, а отже, набули базових знань і про історію окупації, і про геноцидні практики років Другої світової війни.

Хотілося б подякувати усім школярам, які зголосилися обрати для своїх практичних робіт ще малознану в українському гуманітарному просторі тему переслідувань ромів у роки Другої світової війни. Звісно, багатьом шлях видався доволі складним. Далися взнаки і брак достатньої джерельної бази, і співіснування в Інтернет-просторі поряд із фаховими історичними розвідками відвертих спекуляцій, міфологем та перекручень фактів. Тому найчастіше учні «блукали» у нетрях статистики, «сліпо» довіряючи даним «Вікіпедії», а потім, упевнившись у їхній невідповідності, змушені були шукати цьому пояснення. Важливу роль, як завжди, відігравала підтримка вчителів — наукових керівників, які, своєю чергою, отримували від Центру мето-

дичну та бібліографічну допомогу. Ще однією нелегкою темою, якої не минули більшість конкурсантів, стало питання «ромської» термінології в означенні геноциду циган. На сторінках газет, довідкової літератури, в Інтернет-публікаціях поширюються «авторські» означення геноциду ромів: «Самударіпен» (М. Куртіаде), «Пораймос» (Я. Генкок), «Калітраш» (С. Ермошкін). Створені в останні десятиріччя за аналогією з єврейським Шоа, вони вже потрапили в риторику європейських політиків та на сторінки навчальних посібників. Те, що їх не знає абсолютна більшість циган, а ті, хто чує, — не сприймають, стало для конкурсантів несподіванкою. Тому, на мою думку, для них цінним було спілкування з ромською поетесою Раїсою Борисівною Набаранчук, яка не лише в поетичному слові намагається осмислити трагічні сторінки історії свого народу, а й брала участь у ініціативах 1990-х років, пов'язаних з увічненням пам'яті ромів, загинувших у Бабиному Яру.

Робота секції «Примусова праця, переслідування та знищення ромів (циган) на теренах окупованої України під час Другої світової війни».

Шлях, який обрала більшість юних дослідників, був зорієнтований на мікроісторичне дослідження подій на окупованих теренах їхнього рідного краю. З одного боку, це дало змогу використати контакти з краєзнавцями, співробітниками місцевих музеїв, ознайомитися з малодоступною регіональною окупаційною пресою, а з іншого, виявило проблему в роботі з інформантами-ромами, більшість з яких оселилась у цих місцевостях уже в повоєнні роки. Тому вже в процесі жвавого обговорення виступів виявлялися цікаві для конкурсантів факти, зібрані в інших регіонах (спогади циган про дідуся і бабусь, які зазнали переслідувань під час окупації в інших областях). У конкурсі взяли участь діти з багатьох регіонів України, що дало змогу вже під час захисту ознайомитися з мозаїчністю регіональних відмінностей долі різних циганських етногруп, стратегіями виживання, особливостями взаємин з місцевим населенням. Хочу відзначити цікаві проекти з інтерактивними презентаціями з вивчення пам'ятних місць на Волині, Миколаївщині і в Криму. Хоча брак дослідницьких навичок відчувався. Діти щиро шкодували, що не сфотографували побачене, не записали на диктофон свої інтерв'ю, а здебільшого відтворювали їхній зміст з пам'яті. Адже виявилось, що інформація, яку вони вважали несуттєвою і другорядною, є надзвичайно важливою. Варто згадати і проект братів Бондаренків з Луганської області. Досліджуючи рідний Краснодарський район, в якому мешкає більшість циган області, вони побачили не лише феномен українізації циган, а й відверто антициганські настрої органів місцевої влади. Це спонукало до осмислення почутого і

Захист роботи Юлії Татарцевої (Сімферополь) на тему «Трагічні місця ромської громади Криму в період нацистської окупації»

побаченого в контексті декларативного виховання толерантності, яка часто-густо зникає за межами освітніх закладів.

Загалом історичне минуле національних меншин, зокрема ромської, майже не зафіксовано у національній пам'яті українців. Наукові здобутки в дослідженні історії трагедії ромів у роки Другої світової війни нині маловідомі в українському соціумі. Наостанок, слід із сумом зауважити, що в Україні досі немає якісного сайту про історію і культуру циган. Учні широко користувалися загальними відомостями про цей народ з порталу званого російського циганознавця Ніколая Бессонова. Його доступний виклад багатьох тем імпував школярам, як і його аргументи, що цигани вважають себе не лише пасивними жертвами тієї війни, а і героями-визволителями, які брали участь у війні в складі партизанських загонів і регулярних радянських військ.

Загалом роботу секції можна охарактеризувати за формулою т. зв. «подолання історії», що породжує феномен солідарності, позитивного досвіду, не означає переписування чи замовчування минулого, а спрямований на впровадження нового способу міркування про історію. Споглядаючи усе, що відбувалося протягом роботи секції на тему історії геноциду ромів, мимоволі промайнула думка, що було б чудово зняти документальний репортаж про роботу секції і показати його ромам — і літнім людям, і школярам, адже дуже щирим було зацікавлення конкурсантів темою.

Наталія Зіневич,

к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ)

ПЕРЕМОЖЦІ XIII МІЖНАРОДНОГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ІМ. І.Б. МЕДВИНСЬКОГО м. Київ, 9–11 травня, 2013 р.

Науково-дослідні роботи (дві секції)

I секція

Павленко Вікторія (11 клас, сш № 250, м. Київ), тема роботи: «Операція 1005 і Бабин Яр», науковий керівник — Е.В. Ситник (I місце)

Луценко Марія (11 клас класичної гімназії «Престиж», м. Рівне), тема роботи: «Антисемітизм часопису «Волинь» (1941–1944 рр.)», науковий керівник — Р.Ю. Михальчук (I місце)

Олійник Марія (11 клас Лубенської загальноосвітньої школи I–III ступенів №1 Лубенської міської ради Полтавської області, м. Лубни), тема роботи: «Імена, повернуті із забуття», науковий керівник — Н.Г. Антоненко (II місце)

Цоуфал Євген (11 клас Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 111, м. Кривий Ріг), тема роботи: «Історичні уроки Голокосту та сучасні проблеми толерантності», науковий керівник — Ж.Г. Бабенко (III місце)

II секція

Решетник Богдана (11 клас ЗОШ № 27, м. Тернопіль), тема роботи «Преса Тернопільщини про єврейську громаду краю на зламі епох: історична ретроспектива», науковий керівник — Л.Я. Шашура (I місце)

Плотницька Яна (10 клас Боярського НВК, Лисянського району Черкаської області), тема роботи: «Повернуті із забуття: діяльність єврейської громади містечка Боярка Звенигородського повіту Київської губернії», науковий

керівник — М.П. Демчук (II місце)

Головчак Наталія (10 клас ЗШ I–III ст. №18, м. Івано-Франківськ), тема роботи: «Геноцид євреїв Станіслава в роки II світової війни», науковий керівник — Д.К. Чміль (III місце)

Скаба Світлана (11 клас Ставівська ЗОШ I–III ступенів Кагарлицького району Київської області), тема роботи: «Голокост в Європі. Рауль Валленберг — сила однієї людини», науковий керівник — Т.Г. Шепелявенко (III місце)

Секція літературних і творчих робіт

Плющик Надія (11 клас, м. Воскресенськ, Жовтневий р-н Миколаївська область), тема роботи: «Народ Божий. Літературно-творча композиція», науковий керівник — Л.М. Майборода (I місце)

Чокалюк Богдана, Пужняк Анастасія (11 клас, СШ ОРТ № 41 м. Чернівці), тема роботи: «Фільм «Недозбираний букет або історія Буковинської Анни Франк», науковий керівник — Н.П. Герасим (II місце)

Шкуропата Маргарита (8 клас, Дівочківська ЗОШ I–II ступенів Черняхівського району Житомирської області), тема роботи: «Обличчя Голокосту», науковий керівник — Н.М. Олішевська (III місце)

Дезік Аліна, Іваненко Анна (8 клас, Донецька ЗОШ I–III ступенів № 20, м. Донецьк), тема роботи: «Шукачі зірок» (п'єса за мотивами оповідання Марека Хласка «В пошуках зірок»), науковий керівник — Н.А. Дяченко (III місце)

ВИСТАВКА «КОЖЕН МАЄ ПРАВО ЗНАТИ СВОЇ ПРАВА» В ДІІ

З 9 по 10 травня 2013 року під час проведення XIII Міжнародного конкурсу учнівських і творчих робіт «Історія та уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського розгорнула свою експозицію виставка «Кожен має право знати свої права», відвідувачами якої стали учасники конкурсу, а це понад 80 школярів з 22 областей України, з різних місць Білорусі та Молдови, а також понад 50 їхніх наукових керівників, учителів історії та суспільних дисциплін.

Робота виставки відбувалась у форматі відкритого май-

данчика, на якому проходили не лише екскурсії, а й відкриті діалоги з тематики прав людини та освітні заходи.

Як зазначив директор УЦВІГ А. Подольський, «*поєднання двох освітніх заходів в одному форматі дає можливість привернути увагу до питання захисту прав людини. Ті питання, які порушують у своїх роботах учасники конкурсу, стосуються трагічних сторінок історії Другої світової війни, під час якої і мови не йшло про дотримання прав людини. Виставка дає дуже цінну*

можливість поглянути на теми робіт по-новому, зробити лінк між минулим і майбутнім з метою недопущення повторення таких трагічних сторінок історії...»

Виставка викликала жвавий інтерес серед учасників конкурсу. З-поміж відгуків на неї були такі:

- «Важко уявити, що після того, що пережила планета в ХХ столітті, буде місце для проявів дискримінації, нетолерантності. Проте це так, ХХІ століття їх має. Виставка „Кожен має право знати свої права“ є одним із тих кроків, який не тільки вказує на проблеми, а й прагне через інформування розпочати протидіяти їм» (Марія Луценко, Рівненська класична гімназія «Престиж», 11 клас).
- «Виставка „Кожен має право знати свої права“ розширила мої знання щодо теми права людини, певною мірою проконсультувала мене, що і як я повинен робити для захисту своїх прав. Я вважаю досвід створення та оприлюднення подібних проєктів корисним, оскільки саме таким чином молодь може не тільки ознайомитися з поняттям прав людини а й почати діяти» (Євгеній Цоуфал, Криворізька загальноосвітня школа № 111, 11 клас).
- «Мені ця виставка дуже сподобалася, вона показала в доступній формі, які права належать кожній людині. Дуже цікавим виявилось те, що екскурсію проводили мої однолітки, і інформація, яку вони надали, сприймалася дуже природно. Я дізналася багато фактів про захист прав людини як у процесі їхнього становлення, так і на даному етапі» (Валентина Куліш, Миколаївська область, Братський район, Новокосянтинівська ЗОШ, 11 клас).
- «Виставка „Кожен має право знати свої права“ органічно влітається в тему конкурсу — не допустити нових порушень прав людини в Україні та в світі загалом. Це чудова енциклопедія з прав людини, лаконічно ілюстрована

Екскурсія виставкою «Кожен має право знати свої права» під час роботи конкурсу

фактами і фотографіями. Те, що екскурсію проводять однолітки відвідувачів, у декілька разів підвищує інтерес до теми і сприяє кращому розумінню молоддю питань прав людини, не тільки як інформації, а й того, що це стосується кожного» (Олена Більченко, вчитель історії, Братський район, Миколаївська область).

Виставка, що проходила на конкурсі як відкритий майданчик, розкрила для присутніх педагогів свій освітній потенціал. Виставка не є сталим ресурсом, вона гарно поєднується з освітніми діями у школі і може бути використана не лише як готовий продукт, а і як матеріал для уроку, основа для дискусійного клубу, може стати поштовхом для написання есеїв, створення соціальних роликів, тобто дає можливість широко донести відповідну інформацію до молоді.

*Андрій Кінаш, викладач історії
ЗОШ № 5, координатор виставки, м. Полтава*

НАУКОВІ ЗАХОДИ ЦЕНТРУ

ВСЕУКРАЇНСЬКА СТУДЕНТСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО НЬОГО»

2–3 червня 2013 р. Український центр вивчення історії Голокосту та Громадський комітет «Бабин Яр» за підтримки Посольства Німеччини в Україні провели в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Всеукраїнську наукову студентську конференцію «Історія Голокосту та пам'ять про нього». Цей захід за певних умов може стати відліковим пунктом у розвитку цього напрямку української історичної науки.

Вивчення історії Голокосту ведеться в Україні вже багато років, але як такої спільноти фахівців досі не склалося. Тим більше не випадає говорити про наявність української школи голокостознавства, адже для її виникнення потрібний інший рівень усвідомлення наявної проблематики. З цього погляду, дуже цікавою була перша половина заключного круглого столу конференції, під час якої учасники ділилися своїм баченням нагальних перспектив подальших досліджень. На жаль, переважна більшість вважала за потрібне обмежуватися місцевими темами: перебігу подій в окремих населених пунктах, колаборації, діяльності Праведників народів світу тощо.

Такий підхід базовано на уявленні, що велику науку роблять у «світових столицях», а нам залишається ілюструвати думки розумних дядечків місцевими візерунками. Насправді ж, у науковців досі немає згоди з приводу засадничих питань історії Голокосту — ані стосовно його причин, ані змісту, ані хронологічних рамок тощо. Погляд з України у цьому контексті є дуже виграшним, адже саме ці «криваві землі» стали свідками та жертвами одразу двох найбільш жахливих режимів в історії Європи минулого сторіччя. Компаративний аналіз може дати дуже багато для нового підходу до осмислення історії Голокосту та формування сучасних моделей пам'яті про нього. Чи здатні на це наші молоді дослідники, чи доведеться чекати ще двадцять років?..

*Віталій Нахманович,
відповідальний секретар
Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв
Бабиного Яру, провідний науковий співробітник
Музею історії м. Києва*

* * *

Протягом 2–3 червня я мав честь, завдяки Українському центру вивчення історії Голокосту, брати участь у Всеукраїнській конференції «Історія Голокосту і пам'ять про нього». Це була, напевно, перша конференція, присвячена темі історії Голокосту, в якій доповідачами були винятково студенти. Я з нетерпінням чекав плідної розмови зі своїми колегами з наукових інтересів.

Одразу виявилось, що, так чи так, більшість студентів уже брали участь у проектах з історії Голокосту. Було достатньо цікаво послухати цих досвідчених колег. Проте не менш цікаво було почути і тих, для кого ця конференція була першим заходом, який присвячений історії геноциду євреїв.

Приємно вразив формат роботи конференції. Можу сказати, що на жодному із заходів, у яких я брав участь, не відводилося так багато часу на доповіді й дискусії. На цій конференції 20 хвилин надавали для доповіді і майже стільки ж — для обговорення, що було великим плюсом, оскільки можна було достатньо довго і невимушено обговорювати порушені теми.

Робочий момент конференції

Перша сесія була присвячена історії єврейських громад в Україні і міжнародним відносинам до нападу Німеччини на СРСР. Особливо слід відзначити доповідь Ольги Колесник, яка акцентувала увагу на такій маловідомій сторінці історії, як доля єврейських біженців у Львові. Моя доповідь, присвячена ставленню українських націоналістів до євреїв у періодичних виданнях, викликала багато уточнювальних запитань, адже тема взаємовідносин націоналістів та євреїв є дуже дражливою і маловивченою.

Друга сесія стосувалася безпосередньо історії Голокосту в Україні. Виявилось, що всі доповідачі досліджували історію Голокосту на прикладі конкретних регіонів і навіть населених пунктів. Доповідь Надії Скокової на тему ставлення українців до Голокосту на прикладі Волині засвідчила складність вивчення цієї тематики, з огляду на неоднозначність цього ставлення. Особливе враження справила доповідь Світлани Дутчак, яка виконала надзвичайно ґрунтовно дослідила долю євреїв у містечку Товсте Тернопільської області, зокрема, проаналізувала, напевно, всі історичні джерела, які стосувалися цього населеного пункту. Цікавою була також доповідь Дмитра Александрова про маловідомий геноцид кримчаків.

Наступного дня всі доповіді були присвячені історичній пам'яті про Голокост. Особливо слід відзначити роботу Марини Стрільчук, яка цікаво розповіла про формування історичної пам'яті про Голокост на прикладі

США. Справило враження те, що в США, де Голокосту не було, політика пам'яті про цю трагедію є набагато досконалішою, ніж на території України. Олена Коваленко дослідила формування історичної пам'яті на прикладі Дніпропетровщини, зокрема, показала, що в цьому регіоні уживаються дві моделі історичної пам'яті: радянська і нова, що тільки формується.

Після доповідей відбувся «круглий стіл», який стосувався декількох питань. Розглядаючи питання про перспективу досліджень, усі студенти і науковці, що долучились до конференції, зробили висновок про необхідність якомога швидшого збирання джерел усної історії, оскільки те покоління, що пам'ятає про події Голокосту, поступово вимирає. Питання про необхідність дослідження регіональної історії спричинило певну дискусію за «круглим столом».

Щодо формування історичної пам'яті висловили песимістичні думки майже всі студенти. Більшість учасників вважає, що суспільна пам'ять про Голокост не сформована, оскільки в цьому незацікавлена держава. Це виявляється як у неналежному висвітленні історії Голокосту в навчальних програмах, так і в недостатніх заходах з увіковіччування пам'яті жертв. Віталій Нахманович був вражений таким песимізмом молодого покоління і наостанок, для розрядки обстановки, сказав, що свого часу він думав, що не дочекається розпаду СРСР. Тож закликав не втрачати надію на краще.

Загалом конференція справила на мене приємне враження, з огляду на майже сімейну атмосферу (розмірений темп проведення, толерантне ставлення учасників один до одного і можливість зустріти нових колег). За цю конференцію я хотів би подякувати шановним організаторам. Дуже сподіваюсь на те, що це не остання студентська конференція, а в майбутньому вона може перерости в міжнародний захід.

Михайло Мартиненко,
волонтер Українського центру вивчення історії Голокосту,
студент III курсу історичного факультету Київського
національного університету ім. Т. Шевченка

***

Найперше, про що хочу зазначити, — це чудова робота організаторів конференції. Хоча захід мав солідну назву — Всеукраїнська студентська наукова конференція «Історія Голокосту та пам'ять про нього», він не сприймався як щось суворо академічне й «сухе». Завдяки модераторам секцій А. Подольському та В. Нахмановичу, які створили дуже невимушену атмосферу, конференція мала форму дружнього спілкування, багатостороннього діалогу між усіма учасниками. Тому і пройшла вона неабияк ефективно: усі студенти мали можливість висловити свої думки та міркування з приводу різних аспектів історії Голокосту без напруги та обмеження у часі.

Хочу відзначити високий науковий рівень доповідей, цікаві теми та обговорення. Попри те, що хтось уже тривалий час займається проблематикою геноциду євреїв, а хтось уперше взявся досліджувати ці трагічні події Другої світової війни, — всі учасники старанно підійшли до роботи та презентували якісні наукові розробки. Зокрема, на конференції розглядали «єврейське питання» у націо-

налістичній пресі, місцевий та регіональний «рівні» Голокосту (Прикарпаття, Волинь, Крим), проблему формування пам'яті про знищення цілого народу.

Впевнена, що жваві дискусії з кожної теми були плідними для усіх доповідачів. Особисто мене слухні питання та поради досвідченіших дослідників спонукали до нових пошуків та поглиблення власних знань з історії Голокосту.

Учасники та організатори конференції.

Завершальним етапом конференції став «круглий стіл» під керівництвом В. Нахмановича та А. Подольського. Запам'ятався він, насамперед, цікавим обговоренням актуальних на сьогодні проблем: сучасного стану розробленості теми знищення єврейства, перспективних напрямів дослідження, питання культури пам'яті в Україні та світі щодо подій Голокосту. З приводу останнього зробила для себе висновок, що у формуванні культури пам'яті має бути зацікавлена не тільки громадськість, історики чи ентузіасти, а й, головним чином, держава — за її підтримки ми поступово зможемо дійсно віддати шану усім загиблим та наблизитися до формування в Україні толерантного суспільства... Крім того, приємно, що кожна висловлена студентами думка чи пропозиція була почута організаторами.

Насамкінець, хочу побажати УЦВІГ та усім учасникам конференції, щоб цей захід не став єдиним, а розпочав традицію щорічних студентських наукових зустрічей.

*Альона Стрільчук, студентка,
Дніпропетровський національний
університет ім. О. Гончара
(Дніпропетровськ)*

* * *

Насамперед хочу подякувати організаторам конференції «Історія Голокосту та пам'ять про нього», завдяки яким два дні роботи цього наукового заходу пройшли у надзвичайно доброзичливій та ненапруженій атмосфері. Дуже доречно усі доповіді були поділені на три секції: «Напередодні Голокосту», «Голокост на українських землях» та «Пам'ять про Голокост», що дало змогу кожному учаснику не тільки виступити з власною науковою розвідкою, а й подискутувати з іншими доповідачами. Майже усі виступи викликали

жваве обговорення, що, на мою думку, свідчить не тільки про високий науковий рівень робіт, а й про щире зацікавлення учасників у дослідженні історії Голокосту.

Після останнього виступу було проведено «круглий стіл», під час якого усі учасники конференції мали змогу висловити свої думки щодо того, які напрями дослідження історії Голокосту в Україні є пріоритетними і які слід розвивати. Дискусійним виявилось питання стосовно формування пам'яті про геноцид євреїв у Україні. Майже одностайною була думка про те, що значна частина українського суспільства байдужа до подій Голокосту і не сприймає їх як частину власної історії. Учасники запропонували шляхи подолання такої ситуації: проведення освітніх проектів для молоді, широке використання спогадів, фільмів, особистих історій під час викладання цієї теми у школі, будівництво пам'ятників — не просто кам'яних скульптур, а символічних образів, що впливали б на емоції людини.

Участь у конференції «Уроки Голокосту та пам'ять про нього» — важливий досвід для мене. Вона дала мені можливість розширити і поглибити власні знання з історії знищення євреїв часів Другої світової війни, замислитися над проблемами меморіалізації Голокосту в Україні та світі. Крім того, дуже приємно було познайомитися і поспілкуватися з молодими дослідниками, які не перший рік вивчають історію Голокосту. Маю надію, що проведена конференція не буде останньою, а заходи подібного формату проводитимуться і надалі.

*Марина Стрільчук, студентка,
Дніпропетровський національний університет
ім. О. Гончара (Дніпропетровськ)*

* * *

Почну з того, що у студентській конференції такого формату брала участь уперше. Вперше тому, що тематика поданих робіт стосувалася вузької і не зовсім дослідженої історичної теми — історії та пам'яті про Голокост на території сучасної України. До конференції були залучені не лише студенти-учасники, а й науковці та громадські діячі. Усі два дні зі студентами та гостями конференції активно співпрацювали ведучі секцій — А. Подольський та В. Нахманович.

Доповіді учасників стосувалися здебільшого регіональних аспектів (для прикладу, доповідь Н. Скокової про Волинь), а не аналізу чи спроби написання загальних наративів історії Голокосту (хіба що, знову ж таки, місцевих версій історії, як у доповіді О. Єрмошиної чи О. Коваленко). Студенти розповідали і про міжвоєнний період (доповідь М. Мартиненка про міжвоєнну пресу), і про детальний перебіг подій (доповідь С. Дутчак про с. Товсте), і про рефлексії після Голокосту (доповідь А. Стрільчук про спогади). Усі учасники зосередили увагу на українському контексті Голокосту, за винятком інформативної та насиченої візуальним матеріалом доповіді студентки із Дніпропетровського університету М. Стрільчук щодо пам'яті про Голокост у США. Іншою доповіддю, яка вирізнялася на тлі регіональних case-study, була спроба подивитися на долю окремого етносу (йдеться про кримчаків) у часовому зрізі сімферопольського студента Д. Олександрова. Загалом, усі презентації власних наукових зацікавлень у формі доповідей та анонсів майбутніх досліджень (для прикладу, анонс М. Гордійчука щодо прикарпатського регіону) були корисними для

учасників конференції, оскільки показували багатогранність та особливості історії Голокосту в кожній окупаційній зоні, які впливають на формування образу Голокосту сьогодні. Завдяки географічному різноманіттю учасників вдалося познайомитися не лише з різними контекстами доповідей, а й із новими студентами, які цікавляться схожою темою.

Крім того, символічними підсумком конференції став «круглий стіл», на якому кожен із присутніх зміг вислови-

ти власні думки, побажання, плани щодо досліджень та наукових розвідок з вивчення історії Голокосту.

Насамкінець, маю подякувати всім організаторам за можливість взяти участь у конференції та за дружню атмосферу протягом двох днів роботи!

Ольга Колесник, аспірант
Українського Католицького університету, м. Львів

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ ЗА УЧАСТІ ЦЕНТРУ

«ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»: ПРОЕКТ ТРИВАЄ

Уже кілька років триває міжнародний освітній та меморіальний проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни». Скорочена робоча назва цього проекту «Захистимо пам'ять» дуже влучно характеризує основну ідею — захистити як матеріальну, так і чуттєву, змістовну складові пам'яті про українських євреїв, убитих у роки Голокосту на українських теренах. Завдячуючи Міністерству закордонних справ ФРН, Берлінському офісу Американського єврейського комітету та у співпраці кількох українських НДО та єврейських громадських об'єднань п'ять місць загибелі євреїв у Волинській (Прохід, Бахів, Кисилін), Рівненській (Острожець) та Львівській (Рава-Руська) областях буде відповідним чином впорядковано та ознаковано, щоб ніщо і ніхто не турбувало останки загиблих.

За участі Українського центру вивчення історії Голокосту та за наявності листа про сприяння Міністерства освіти і науки України у проекті передбачено також освітню складову, покликану обговорити питання історії та пам'яті про масові убивства на місцевому рівні у вищезазначених областях, а конкретніше у відповідних п'яти районах: Ратнівському (Прохід), Ковельському (Бахів), Локачинському (Кисилін), Млинівському (Острожець) та Жовківському (Рава-Руська). Для цього в 2013 році, після проведення семінарів для вчителів (на районному рівні) та учнів (на місцевому рівні), було заплановано поглиблену освітню та проектну програму для вчителів цих місцевостей, котрі зацікавлені у поглибленому вивченні теми зі своїми учнями. У травні та червні пройшла перша серія поглиблених семінарів-зустрічей з вчителями та їхніми учнями. Інформацію про них пропонуємо Вашій увазі нижче.

Семінар для вчителів

17–19 травня 2013 р. в Києві у Пущі-Водиці, в рамках міжнародного проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни», відбувся перший поглиблений семінар для вчителів «Захистимо пам'ять». Проект реалізується Українським центром вивчення історії Голокосту та Берлінським офісом АЄК за сприяння Міністерства освіти і науки України, фінансується Міністерством закордонних справ Німеччини.

Учасниками семінару стали вчителі історії з п'яти «пілотних» районів здійснення проекту — Ковельського та Ратнівського районів Волинської області, Жовківський району Львівської області та Млинівського району Рівненської області. Під час районних семінарів для вчителів, проведених у рамках проекту восени—взимку 2012 року, було запропоновано подати заявки на проведення міні-проектів з меморіалізації місць масових поховань євреїв періоду Другої світової війни у населених пунктах вищезазначених районів. Ці міні-проекти одержать фінансову підтримку від уряду Німеччини. Метою семінару було надати вчителям методичну та практичну допомогу для організації учнів до виконання таких проектів.

Учасники слухали лекції та брали участь у практичних заняттях, які проводили Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, Михайло Тяглий і Віталій Бобров, співробітники Центру, та Ольга

Робочий момент тренінгу для вчителів

Педан-Слепухіна, вчитель історії з м. Львова. Учасники семінару мали змогу поглибити свої знання з питань культури та розвитку єврейських громад на теренах України, про події Голокосту, ознайомитися з термінологією та хронологією подій, з ідеологічними особливостями нацизму та нацистської пропаганди на окупованих територіях України, регіональними особливостями подій Голокосту на теренах Галичини та Волині.

Важливу частину семінару становили практичні заняття — робота з текстами історичних документів, фотографіями, плакатами, відеосвідченнями, матеріалами інтерв'ю. Учасники дізналися про регіональні особливості подій Голокосту на Галичині та Волині на основі зразків архівних матеріалів, пов'язаних з «пілотними» місцями проекту. Кожний учитель одержав перелік посилань та характеристику Інтернет-баз інформації, де можна знайти документи, фотографії та інші матеріали з історії свого краю.

Одною з основних частин семінару була організація методичної роботи, адже кожному вчителю доведеться організувати пошуково-дослідницьку роботу учнів, проводити меморіальні заходи, допомагати в оформленні виставок, музейних кімнат, у виданні буклетів і краєзнавчих брошур. Учасники семінару взяли участь у обговоренні можливостей викладання теми Голокосту на уроках історії, інших предметів та у позакласній роботі в школі, ознайомилися з методикою проведення проектів, потренувалися в оформленні заявки на участь у міні-проекті.

Не останню роль у проведенні проектів відіграє збирання усної історії, адже односельці старшого віку ще багато пам'ятають про події Другої світової війни, були свідками або чули розповіді свідків подій Голокосту. Змістовне та корисне заняття про методики збирання інтерв'ю провела для учасників семінару науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України к.і.н. Тетяна Величко.

Вчителі оцінили роботу семінару як дуже важливу і корисну, адже після повернення додому на них чекає непросте і відповідальне завдання — провести дослідницькі освітні проекти, які допоможуть перетворити місця пам'яті із візуальних об'єктів-пам'ятників на меморіали, які промовлятимуть до відвідувачів, розповідаючи їм про історію, яку потрібно пам'ятати, щоб вона ніколи більше не повторилася.

*Ольга Педан-Слепухіна,
вчитель історії, м. Львів*

Семінар для учнів

«Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни» — таку назву має міжнародний науковий і освітній проект, який Український центр вивчення історії Голокосту реалізує спільно з Берлінським офісом Американського Єврейського комітету

*Тренінг для учнів проводять викладачі-методисти
Микола Тімков, Ольга Педан-Слепухіна*

за сприяння Міністерства закордонних справ Німеччини. Про це вже повідомлялося в попередніх числах бюлетеня.

Одним із завдань проекту є залучення до пошукової роботи учнів шкіл Львівської, Волинської та Рівненської областей, адже саме в цих регіонах розташовані пам'ятні місця, які обрані як об'єкти дослідницької уваги. Вчителі та учні вже працювали на семінарах, які Центр проводив «на місцях», а 14–16 червня 2013 року юні дослідники та їхні наставники зібралися в Києві на перший поглиблений семінар для учнів у рамках проекту.

Три дні цікавого та змістовного спілкування засвідчили небайдужість молоді до трагічної проблематики Голокосту, який відбувався на теренах рідних місць. Відкриваючи семінар, директор УЦВІГ д-р Анатолій Подольський доречно звернувся до молодих людей не як до учнів, а як до юних колег, котрі спільно з досвідченішими дослідниками прагнуть гідно плекати пам'ять про події військового лихоліття, історію та культуру євреїв України в контексті національної та світової історії. Саме щирість і серйозне налаштування юних пошуковців вдумливо вивчати власну історію були особливо зворушливими і для ведучих семінару (Ольга Педан-Слепухіна, Михайло Тяглий, Микола Тімков).

Семінарські заняття були присвячені, зокрема, хронології та термінології подій, особливостям нацистської ідеології та пропаганди, яка відкрила шлях до Голокосту, проблемам морального вибору в часи екстремі, стосункам між жертвами, вбивцями і сторонніми спостерігачами тощо. Значний акцент було зроблено саме на регіональних особливостях Катастрофи на теренах Галичини й Волині (власне на прикладах п'яти місць проекту — Рава-Руська, Острожець, Кисилін, Бахів, Прохід). Це дало змогу і чіткіше з'ясувати географію та топографію терору, і поміркувати над тим, як ефективніше шукати й збирати саме краєзнавчий матеріал з досліджуваної тематики. Практикуми були побудовані на різних видах історичних джерел, серед яких, зокрема, тексти, мапи, фото та відеосвідчення очевидців подій. Сподіваюся, що таке занурення в тему допомогло кожному учасникові також і відповісти (бодяй для самого себе) на запитання одного з практикумів: «Хіба євреї — чужинці?».

Сильне враження справили на юнаків і юначок і перегляд (з подальшим обговоренням) відомого фільму «Назви своє ім'я по літерах», і відвідини Бабиного Яру, огляд пам'яток безпосередньо на місці трагедії. Це стало поштовхом до дискусії з приводу того, як слід і як не слід меморіалізувати історію, що таке меморіалізація в її сучасному розумінні, що може зробити в цьому сенсі молодь. Важливим тут стали й здобуті учасниками семінару навички зі створення наукових проектів на конкретну тематику, адже була можливість побачити досвід ровесників, котрі такі проекти вже провадили.

Отже, хочеться вірити, що неформальна освіта і відповідні пошукові проекти сприятимуть і неформальному ставленню молоді до історичної пам'яті, що на зміну парадам і урочистим «заходам» прийде дійсно вдумливе пізнання й осмислення нашої історії, яка не тільки за визначенням, а за самою своєю суттю є гуманітарною дисципліною, тобто наукою про людей.

*Микола Тімков,
вчитель історії НВК № 10,
м. Хмельницький*

ПРОЕКТИ ПАРТНЕРІВ ЦЕНТРУ

**ХАРКІВ, АКАДЕМІЧНА ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ДІАЛОГ.
«ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
КОЛАБОРАЦІЯ ТА ОПІР»**

У 80-ту річницю трагічних подій на Волині Харків стає полем діалогу польських та українських інтелектуалів. 14 травня на базі Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи та Український центр вивчення історії Голокосту провели міжнародну наукову конференцію «Етнополітичні проблеми історії Другої світової війни: колаборація та Опір». Захід пройшов за підтримки Польського інституту у Києві та Українського єврейського комітету. Ця конференція вже стала традиційною. Вперше подібний захід було проведено 31 жовтня 2011 року.

У чому особливість цієї конференції? Можна констатувати, що вперше в Харкові, місті з дуже великим інтелектуальним потенціалом і традиційною етно-релігійною терпимістю, зібралися академічні українські та польські історики різного національного та релігійного походження, які були готові (й активно це робили під час роботи конференції) обговорювати «важкі» питання Другої світової війни. На конференції відчувався справжній інтелектуальний діалог та взаємна повага.

Робота конференції проходила у двох секціях: «Дослідження, вивчення та комеморація історії Другої світової війни» та «Українські контексти колаборації та Опору у Другій світовій війні». На здивування організаторів конференції, серед поданих доповідей переважала саме тематика колаборації з нацизмом у роки війни різних груп населення радянської України. Поміж порушених питань були ті, яких «бояться» торкатися у сучасних українських студіях (як в Україні, так і в діаспорі).

На конференції були досить яскраво представлені студії Голокосту. Нині вчені, які досліджують колаборацію, значну увагу приділяють проблемам участі різних місцевих допоміжних структур у злочинах нацистського окупаційного режиму та Голокості зокрема. Наразі малодослідженою залишається роль української допоміжної поліції у Голокості. Дослідники намагаються не тільки вивчити особливості перебігу подій на локальному рівні, виявити злочинців, а й створити колективний портрет переслідувачів. Важливим аспектом сучасних студій Голокосту є вивчення мотивацій злочинців. Чому колаборанти зі зброєю в руках брали участь у вбивствах єврейських жінок, дітей, стариків та незброєних чоловіків? Яку роль у цих процесах відіграв ідеологічний фактор? Чи всі переслідувачі були антисемітами? Малодослідженим питанням є участь різних націоналістичних рухів у колабораційних та каральних структурах нацистського окупаційного режиму. Проблему участі ОУН (головним чином, бандерівського напрямку) у погромах улітку 1941 року зараз вивчають досить активно (на жаль, в основному, іноземні історики). Водночас рівень проникнення представників ОУН до поліції та місцевого самоврядування у центральних та східних регіонах радянської України досі залишається маловивченим. У східних регіонах Украї-

ни представники російських інтегральних націоналістів — Національно-Трудового Союзу Нового Покоління — намагалися вести пропаганду серед місцевого російськомовного населення, інтегрувати своїх членів до лав допоміжної поліції, міських та обласних управ. Але яким був їхній вплив порівняно, наприклад, з представниками ОУН? Як місцеве населення сприймало російських націоналістів у Східній Україні під час нацистської окупації, залишається «білою плямою». На конференції одна з доповідей була присвячена участі української поліції у Голокості на території Чернігівської області. Автор показав, що роль допоміжної поліції у знищенні євреїв регіону була досить значною. Поліцейські разом з німецькими структурами, а часто і без них, досить ефективно вишукували, заарештовували, концентрували та знищували не дуже чисельне єврейське населення регіону. Автор також спробував охарактеризувати особливий склад локальної поліції та визначити мотивації, які підштовхували колаборантів убивати не тільки чоловіків, а й жінок та дітей. За словами дослідника, абсолютна більшість поліцейських були уродженцями тих місць, де вони скоювали злочини в роки війни. Винятком були члени ОУН (як мельниківці, так і бандерівці), які на певний час змогли інтегрувати своїх активістів до лав поліції. Абсолютною більшістю поліцейських керував конформізм, бажання зробити кар'єру, отримати матеріальні блага, а не ідеологічний антисемітизм.

*Відкриття конференції,
в центрі — Юрій Радченко, к.і.н., директор Центру
дослідження міжетнічних відносин Східної Європи*

Однією із зовсім не вивчених проблем є участь представників ОУН у нацистських айнзацгрупах. Коли дослідники читають «офіційні» біографії ветеранів українського націоналістичного руху, то в них події 1941–1942 рр. найчастіше затерто або згадано дуже побіжно. Наприклад, про два роки участі у лавах допоміжної поліції повідомлено одним реченням. Іноді про події цих двох воєнних ро-

ків згадано тільки в контексті участі у «похідних групах». Доповідь О. Круглова показала, що представники ОУН не лише брали участь у формуванні органів допоміжної поліції, місцевого самоврядування, були перекладачами у Вермахті, а й були співробітниками в айнзацгрупах (найчастіше на посадах перекладачів). Олександр Круглов розповів про співробітника зондеркоманди 4а (айнзацгрупа С) Степана Федака-молодшого, який був активістом УВО, а потім ОУН (б). Він працював перекладачем у зондеркоманді 4а. В «офіційній» біографії Федака повідомляється, що у 1941 році він був членом «похідних груп» ОУН. Відомо, що перекладачі також часто брали участь у розстрілах та пошуках жертв репресій. Велика кількість українських колаборантів, які у 1941–1942 рр. були активними втілювачами «нового порядку», пізніше стали офіцерами дивізії СС «Галичина». Тут можна згадати хоча б долю Євгена Побігушого, який був фактичним командувачем 201-го штурманшафт-батальйону та наводив «новий порядок» у Білорусі у 1942 році, а в 1943 році — був переведений до дивізії «Галичина». Подібним чином склалася доля Степана Федака-молодшого. Після створення дивізії СС «Галичина» він став офіцером цього військового підрозділу та загинув у 1945 році (за деякими даними, у Берліні). Власне, після доповіді під час дискусії пролунало запитання: чи можливо достеменно довести факт участі Федака у розстрілах? Наразі таких документів або свідчень немає, проте сам факт, що людина працювала у каральних структурах, наводить на певні роздуми. Подібні дослідження часто перекреслюють деякі «агіографічні» біографії.

Канадський історик українського походження І.-П. Химка у своїх дослідженнях української історичної пам'яті про події Другої світової війни та Голокосту дійшов висновку, що відчувається досить таки значний контраст у тому, як про війну згадують українці (головним чином, ветерани націоналістичного руху) та євреї, які пережили Катастрофу. Українці з діаспори та мешканці сучасних західних регіонів, наприклад, неохоче згадують про хвилю погромів літа 1941 року, яка прокотилася Галичиною та Волиню. Для такого типу пам'яті властиве затушовування негативного досвіду (скажімо, участь у насиллі) та вироблення «комфортного» і героїчного конструкту. На секції, присвяченій історичній пам'яті, дискутувалися питання викривленої репрезентації історичних подій у сучасній комеморації на локальному рівні. Наприклад, професор Максим Гон розповів про те, як формується образ газети «Волинь» у сучасному Рівному. Зараз у місті створюється уявлення про «Волинь», котра під час війни публікувала дикі (у прямому розумінні цього слова) антисемітські статті, як орган, який формував національну свідомість краю та сприяв національному відродженню. Тобто з нарративу викреслюється ксенофобське минуле газети як таке.

З розпадом СРСР перед суспільством України постали нові проблеми конструкції історичної пам'яті. Дві історичні пам'яті — про Голокост та український націоналістичний рух — придушувалися та затиралися за часів комуністичного режиму. Про єврейські жертви нацистів, їхніх союзників та колаборантів ішлося найчастіше як про «радянських людей». Український націоналістичний рух розглядали лише в контексті колаборації та воєнних злочинів. З постановом незалежної України в колективній пам'яті галичан та волиняків рефлексувалися головним чином героїчні сторони

діяльності ОУН та УПА в роки війни. Для більшості мешканців Західної України рух українських інтегральних націоналістів став символом спротиву радянському та нацистському окупаційним режимам. Водночас воєнні злочини та масові вбивства, погроми літа 1941 року, участь оунівців у каральних акціях допоміжної поліції, знищення поляків УПА тощо випадають з контексту. Про них воляють зовсім не згадувати. Істориків, які намагаються вивчати ці важкі питання, звинувачують у «грантоїдстві», продажності певним політичним силам в Україні та поза її межами. Історія євреїв (у тому числі Голокост) на територіях, де представники цієї групи до Другої світової війни становили вагомий частину місцевого населення та були невід'ємною частиною етнокультурного ландшафту, є забутою. Омер Бартов після своєї подорожі західними регіонами України написав книгу «Стерті», яку переклали та видали накладом у 500 (!) примірників в Україні. Цей текст має багато вад та помилок. Однак головна ідея книги правдива — єврейська історія Галичини є забутою та «стертою» у незалежній Україні. Бартов бачить головну причину забуття єврейського минулого у цих регіонах у популярності українського націоналізму. Як на мене, проблема видається складнішою. Наприклад, у Білорусі, яка з 1994 року взяла курс на побудову авторитарної неорадянської моделі державності, будь-яка опозиційна сила, і насамперед націоналісти, переслідується режимом. Тим не менше, у Білорусі історія місцевих євреїв у офіційному «режимному» дискурсі перебуває на маргінесі. Наприклад, в офіційних академічних виданнях про євреїв найчастіше побіжно згадують у контексті їхнього знищення під час нацистської окупації. При цьому слово «Голокост» не вживають. Весь контекст того, що євреї проживали на території Білорусі упродовж багатьох століть, також стирається. У країні формується образ єврея як Іншого.

У цьому контексті для України є актуальним досвід інших країн Європи, які мали схожі проблеми формування спільної історичної пам'яті, яка могла примирити країну, з одного боку, «саму з собою», а з іншого — зі своїми сусідами, з якими були конфлікти у минулому. На конференції доктор Томаш Стрик порівняв історичну пам'ять про Другу світову війну в сучасній Україні та інших країнах Європи. Доповідач погодився з одним із дискусантів у тому, що історичне минуле Хорватії та України має дуже багато спільного. Під час війни локальні інтегральні націоналісти в Хорватії створили свою державу. Цей акт підтримав Гітлер. В Україні такі самі політичні групи вчинили подібну спробу, однак цю ініціативу фюрер Третього Райху не підтримав. Ідеологія та практика усташів та ОУН були дуже схожими. Після відновлення незалежності у Хорватії, як і в Україні, був популярним культ інтегральних націоналістів. Власне кажучи, відрізняло Україну від Хорватії те, що перша отримала у 1991 році незалежність без війни. Саме на хвилі війни за незалежність у Хорватії зажив популярності культ усташів, який було витіснено на маргінес національного нарративу під час вступу до ЄС. До однозначної відповіді не дійшли диспутанти у питанні про можливість утворення компромісного варіанта історичної пам'яті у західних регіонах України, яка б могла поєднати вшанування жертв Голокосту та вояків УПА.

Під час втілення в життя політики масових знищень людей з'являються люди, які допомагають тим, кого переслідують, не шкодуючи свого життя. Класичним прикладом

такого явища є Праведники народів світу — німці, українці, поляки та представники інших народів, які рятували євреїв у роки нацистської окупації. В країнах Східної та Центральної Європи ці люди ризикували власним життям та життям своїх рідних. Під час кривавого українсько-польського конфлікту на Волині у 1943 році мужні українці та поляки в умовах загального психозу масового вбивства знаходили в собі людяність і рятували тих, хто потребував допомоги. Еміль Маюк розповів про дуже цікавий та корисний проект «Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943». В рамках цього спільного українсько-польського проекту з мешканцями Волині та деяких регіонів Польщі, які пережили трагічні події 1943 року, було проведено низку інтерв'ю. У своїй презентації Е. Маюк розповів про випадки, коли українці рятували поляків від переслідування українськими партизанами та навпаки. Власне, ця колекція інтерв'ю буде багатющим матеріалом для дослідників, які, з одного боку, хочуть реконструювати події, а з іншого — простежити стратегії комеморації, які вибудовують представники різних сторін конфлікту. Мене особисто вразила

історія, коли одна жінка-українка, колишній солдат УПА (ймовірно, медсестра), перед зйомками одягла повстанську уніформу та під час інтерв'ю про поляків говорила винятково у негативному ключі. Коли камеру вимкнули, вона передодяглася у цивільне та їхала разом з оператором у машині, без проблем і навіть з ностальгією пригадувала своїх польських подружок та друзів, з якими мала приятні стосунки до війни. Інший колишній солдат УПА, який у 17-річному віці брав участь в атаках на польські колонії на Волині, зізнавався, що не мав жодних негативних почуттів до поляків і навіть у 1970-ті роки передплачував польські журнали.

Наприкінці конференції гості та організатори зрозуміли, що одного дня для проведення подібних заходів замало. Учасники заходу розходилися, продовжуючи наукові дискусії поза межами аудиторії. Матеріали конференції скоро буде викладено в Інтернеті.

*Юрій Радченко, к.і.н., директор
Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи*

ПОЛЕМІКА

«МИ МАЄМО КАЗАТИ ОДИН ОДНОМУ ВСЕ...»¹

В збірці есеїв члена сенату Республіки Польща 1989–1991 рр. та відомого польського історика, публіциста і політичного діяча Яна Ліпського читаємо: «Ми маємо казати один одному все, за умови, що кожен говорить про власну провину. Якщо ми цього не зробимо, тягар минулого не дасть нам змоги розпочати спільне майбутнє»². Ліпський казав ці слова у посланні до німецького пись-

менника Гюнтера Грасса, а також у час важкої та перенапруженої різними відносинами історії примирення між німцями та поляками після Другої світової війни. Я пропоную поміркувати про ці слова в контексті примирення

¹ Lipski, Jan Jozef. Powiedzieć sobie wszystko. Esej o sasiedztwie polsko-niemieckim. — Warszawa, 1996. — S. 248.

² Ibid.

українців із власною історією. Особисто для мене ця фраза знову набула актуальності після побаченого у травні 2013 року поблизу Бердичева.

Як відомо, в Бердичеві під час нацистської окупації сталося масове вбивство. Націонал-соціалісти розстріляли в місті в 1941 році декілька десятків тисяч євреїв. Місце розстрілу, про яке я хочу тут написати, було за Бердичевом у районі тодішніх хуторів Романовка та Шлемарка. 15 вересня 1941 року там було страчено 18 640 євреїв³. Сьогодні на місці трагедії, при виїзді з Бердичева, на 4-му км траси у бік Хмільника, стоїть придорожний пам'ятник, який вказує, що на лузі за ним — масова могила.

³ Пор. інформацію Єврейської електронної енциклопедії: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10543&query=%C1%C5%D0%C4%C8%D7%C5%C2>, останній перегляд 25.06.2013.

В путівнику Україною видавництва «Lonely Planet»⁴ можна знайти також вказівку на центр поховання — невелику групу доволі молодих дерев, які ростуть на вручну насаптаному пагорбі. Якщо пройти повз луг до пагорба, побачимо біля нього пам'ятну дошку із зіркою Давида. А якщо зазирнути в самий пагорб, то серед дерев побачимо таке: масову могилу розрито, очевидно нещодавно, на поверхні лежать людські останки. Неподалік — лопата. Ми не робили експертизу цього місця, і я не можу зі стовідсотковою впевненістю казати, що це є рештки розстріляних під час війни. Однак цей висновок напрошується. Відомо, що в Україні масові поховання розстріляних євреїв часто є занедбаними й забутими. Ситуація з похованням у Бердичеві ще складніша: це поховання є відомим, але з однаками мародерства. Подібне є в Україні, на щастя, винятком — але час від часу ми дійсно чуємо або про пошкодження, або про розкопки таких поховань, як, наприклад, минулого року в Криму⁵.

Окрім описаного вище випадку, ми маємо в Україні і складну ситуацію щодо збереження єврейської спадщини та пам'яті про Голокост⁶. Постає запитання: про які цінності може йти мова у спільноті, яка може «дозволити» собі забути (можливо, і частково) про смерть 1,5 мільйона сусідів, близьких друзів чи знайомих, адже забуття має завжди і етичну сторону? Пам'ять в Україні про Голокост свідчить, на мою думку, про те, що історик Ян Асман

назвав «станом суспільної відповідальності, як такої, що являє собою моральну субстанцію забуття»⁷. Я вважаю, що в Україні сьогодні і для самих українців важливо опікуватися або хоча б тримати в більш-менш належному стані (щоб вони, принаймні, не скидалися на смітники, як деякі синагоги в Західній Україні) як масові поховання

⁴ Di Duca Marc, Ragozin Leonid. Lonely Planet Ukraine (Country Travel Guide), 2011.

⁵ Див., напр.: Вандали розкопали братську могилу євреїв та кримчаків, дата публікації: 23.04.2012, <http://tsn.ua/ukrayina/vandaliz-rozkopali-bratsku-mogilu-yevreyiv-ta-krimchakiv.html>, останній перегляд 25.06.2013.

⁶ Див. щодо пам'яті про Голокост в Україні, наприклад: Подольський А. Українське суспільство та пам'ять про Голокост // Голокост і сучасність. — 2009. — № 1 (5). — С. 47–59.

⁷ Assmann, Jan. Erinnern, um dazuzugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit, надр. в: Kristin Platt, Mirjan Dabag. «Generation und Gedächtnis», Opladen, 1995, p. 51ff.

розстріляних євреїв в Україні в тих місцях, де родичі більше не мають змоги доглядати за цими об'єктами, тому що їх не має більше на цьому місці, так і культурні об'єкти єврейської спадщини. Ніхто, окрім нас, цього не зробить. Але ж все-таки є ми.

Не йдеться про те, що хтось намагається сьогодні Україні передати частину провини за злочини націонал-соціалістів, які є винуватцями та виконавцями Голокосту. Йдеться про перебирання на себе відповідальності за багатонаціональну історію власної країни. Йдеться, зрештою, про людяність. Для нас, тих, хто співчуває, це само собою зрозуміло: спокій мертвих повинен бути недоторканий.

В іншому есеї з цитованої вище збірки Ліпського читаємо: «Найпершим з цих обов'язків (йдеться про польські обов'язки щодо збереження німецьких культурних пам'яток на території сучасної Польщі. — О. Б.) є перешкоджати знищенню чи то пак матеріальній деградації пам'яток. Це не є гарною оцінкою польському патріотизмові, якщо дозволятимемо їх розруху та вважатимемо, що їхня цінність менша, позаяк вони «не наші», коли їхнє німецьке походження стирається»⁸. Звісно, ми не можемо порівнювати збереження німецьких пам'яток у Польщі та єврейських в Україні, ці проблеми занадто багатогранні. Але в головному я погоджуюсь з Ліпським: ми маємо поводитися відповідально та по-людськи з усією історичною спадщиною в Україні та припинити ділити пам'ять на «свою» та «чужу».

Маємо цікавий приклад подібного поводження на практиці одразу за сучасним кордоном України: католицький священник Станіслав Бартмінський (Stanisław Bartmiński), який служив у Перемишлі з 1959 до 2007 року, рятував власною енергією та всупереч невдоволенню деяких мешканців міста українські церкви від зносу, ремонтував їх, встановлював разом з групою молодих людей мацеви на єврейському цвинтарі. В Перемишлі майже не залишилося євреїв, а українців мешкає декілька тисяч, однак для цієї людини є важливим примирення, і примирення, зокрема, з власною історією. Таке примирення можливе, на мою думку, насамперед через критичне ставлення до власних дій та власного минулого.

Приклади, наведені тут, стосуються Польщі. Звісно, не забуваймо, що Польщі знадобилося 59 років, щоб

⁸ Lipski, Jan Jozef. Powiedzieć sobie wszystko. Esej o sasiedztwie polsko-niemieckim. — Warszawa, 1996. — S. 265.

нарешті стався вибух, який спричинила книга «Сусіди» (2000 р.) про спалення групою католицьких мешканців містечка Єдвабне своїх єврейських сусідів під час Другої світової та інші праці Яна Гросса⁹. Цей вибух, як снігова куля, котиться далі — 2001 р. тодішній президент Польщі Квасневський вибачився за цей злочин, історія з переосмисленням подій в Єдвабне мала продовження в численних палких дискусіях найрізноманітніших верств суспільства. Серед останніх варто згадати дискусію, викликану фільмом «Pokłosie» (українською «Наслідки», англійською «Aftermath»), який зняв у 2012 році в Польщі Владіславом Пасіковські (Władysław Pasikowski) і в якому йдеться про події, подібні до трагедії в Єдвабне. Дія фільму відбувається в наш час, ідеться про двох братів, католиків, один з яких повертається з Америки додому. Поки один брат був на заробітках, інший брат цікавився історією містечка і, зокрема, тим, чому одну з його доріг викладено мацевими з єврейського цвинтаря. Він викопає ці мацеві, розуміє зрештою, що це знищений у роки війни цвинтар, та ставить євреям-односельцям, які загинули під час Голокосту, символічний пам'ятник. Обидва брати згодом дізнаються, що мешканці містечка разом з їхніми батьками були активними учасниками подій — спалення всього єврейського населення в часи Другої світової та привласнення єврейського майна. За це їх починають ненавидіти всі місцеві жителі.

У Польщі дискусія про книгу Гросса та поява фільму Пасіковські стали можливими завдяки, зокрема, «дорослості» суспільства. Воно вирросло вже настільки, що готове не зігнорувати книгу Гросса, а дискутувати про неї, хоч би як болісно це було і хоч би як усі критикували її автора. Подібне відбулося і з фільмом. Попри те, що режисера Владіслава Пасіковські дехто в Польщі називає зрадником, а його фільм — антипольським, стрічка пройшла з великим успіхом у кінотеатрах та на фестивалях, і навіть більше — була відзначена на 37-му кінофестивалі в Гдині в 2012 році¹⁰.

Наприкінці фільму «Наслідки» одного з братів, який викопав мацеві, поставив символічний пам'ятник загиблим євреям та намагався говорити правду про своє містечко, односельці розпинають на воротах сараю на його

власному подвір'ї. Чути правду про власну співучасть у злочинах завжди неприємно. Кінець цього фільму говорить нам, зокрема, і про інше: він говорить про те, що зло, заподіяне людиною, — в цьому разі на прикладі одного містечка, яке вбило своїх єврейських сусідів, — не зникає безслідно, якщо не розпочати колись переосмислення того, що зробив. Зло повертається, віє над тим, хто спричинив його, — і віє так довго, поки не буде роздібнене об паркан критичного осмислення.

На мою думку, для України було б важливо дорослішати й не давати дорогу безпам'ятству, яке прийшло до нашої країни, зокрема, і через радянську систему координат пам'яті. Важливо не закривати очі на синагоги та інші об'єкти культурної спадщини, які перетворилися на смітник, і важливо не допускати, щоб на місці масових поховань була розрита могила, а рештки невинно вбитих людей гідно не поховані. Ми маємо, окрім того, розпочати примирення з власною історією — в якій, окрім позитивних сторінок, були й антисемітизм та допомога деяких українців націонал-соціалістам, були і є забуття 1,5 мільйона вбитих націонал-соціалістами єврейських сусідів.

Про те, що в Бердичеві розрито могилу, я чула ще рік тому, і сподівалася цього року побачити могилу принаймні в закритому стані. На жаль, ситуація не змінилася. Тому запрошую всіх, кого цікавить доля описаного вище поховання, до ініціативної групи. Про це місце потрібно писати, на це слід звернути увагу громадськості. Після наради з експертами та експертизи — потрібно поховати рештки і провести на цьому місці службу, запросивши рабина. Згодом там можна було б, наприклад, організувати молодіжний табір або інший публічний захід, який би додатково привернув увагу до тривалого невирішення проблеми. А можливо, є інші — кращі — ідеї щодо цього місця, я буду рада всім відгукам та порадам.

Хоч би яким важким було сьогодні в Україні повсякденне життя, важливо не забувати про людяність та намагатися казати — насамперед собі — правду про власну історію, про власні провини. Це примирення з власною історією, яке відбудеться, я впевнена, — має прийти не через етнічні окуляри «нашої» чи «не нашої» історії, а через контекст розуміння гідності кожної людини.

*Олександра Бінерт, М.А. Public History, координатор
PRAWO. Berlin Group for Human Rights in Ukraine
Oleksandra.Bienert@gmx.de
Фото: Sascha Bienert, травень 2013 р.*

⁹ Пор.: Портнов А. «Соседи», «Страх», «Золотая жатва». О польских дискуссиях вокруг книжек Яна Т. Гросса, <http://www.urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1380>, дата публікації: 14.02.2011, останній перегляд 23.06.2013.

¹⁰ Пор.: <http://www.ipf.pl/en/archiwum/laureaci/40,,,2012.html>, останній перегляд 23.06.2013.

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Вийшло друком нове число наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», № 1 (11) 2012. Пропонуємо читачам відомості про зміст нового випуску. Для отримання паперової версії нового, а також попередніх чисел часопису прохання звертатися до Центру. Електронна версія доступна для безкоштовного завантаження на веб-сайті Центру www.holocaust.kiev.ua в розділі «Видання».

Вийшло друком нове число наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», № 1 (11) 2012. Пропонуємо читачам відомості про зміст нового випуску. Для отримання паперової версії нового, а також попередніх чисел часопису прохання звертатися до Центру. Електронна версія доступна для безкоштовного завантаження на веб-сайті Центру www.holocaust.kiev.ua в розділі «Видання».

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Юлія Кисла

Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944)

Роман Михальчук, Марія Луценко

Журнал «Український Хлібороб» та концепт «жидо-більшовизму» на його сторінках у рівненський період видання (січень — жовтень 1942 року)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала

(Публікація Івана Капаса)

Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов

(Публікація Александра Круглова)

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Дерейко

Клименко Олег, Ткачов Сергій. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. — Харків: Ранок-НТ, 2012. — 272 с.

Юрій Радченко

Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посібник. — Львів: Літопис, 2012. — 608 с.

Іван-Павло Химка

Mędykowski Witold. W cieniu gigantów: Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012. — 445 s.

БІБЛІОГРАФІЯ

SUMMARIES

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВТОРАМ

ОГЛЯД НОВИХ ВИДАНЬ

Гайсбюлер Симон. Кривавий липень. Війна на знищення в Румунії й забуте масове вбивство євреїв 1941 року. — Падерборн, 2013.

тих жахів, які скоїла румунська армія в містах і селах Північної Буковини, Бессарабії та Придністров'я. Минуло якихось дванадцять років відтоді, як Президентська комі-

Книжка Симона Гайсбюлера проливає світло на темні сторінки румунської історії. Хоча ролі Румунії у війні на Сході присвячено велику літературу, дискусія з власним минулим знову й знову породжує запитання, на які в дослідників немає відповіді. Саме під цим кутом слід розглядати Гайсбюлерову книжку, хай навіть у певних колах румунських істориків її зміст, а разом і назву могли б засудити як антирумунські. На думку автора, Румунія тільки-но починає долати тягар усіх

у справах Голокосту на чолі з Елі Візелем підтвердила те, що вже давно не є секретом поза межами Румунії: місцевий Голокост існував! Та хоча увагу автора й зосереджено на подіях у Румунії, він також описує пам'ять про події Голокосту в Молдові та частині України. І робить корисну справу, адже під недремним оком румунської армії єврейських співгромадян інколи грабували та вбивали місцеві, причому грабіжники та вбивці належали до різних національностей. Сучасні мешканці тих місцевостей, де колись відбувалися звірства, не завжди дбають про культуру пам'яті тамтешнього Голокосту й меморіали, присвячені його жертвам.

У праці Гайсбюлера мовиться про три аспекти Голокосту, географію якого він звужив з огляду на предмет дослідження: 1) передісторія та витoki антисемітської кампанії; 2) перебіг, мотиви та методи винищення євреїв; 3) стан культури пам'яті про місцевий Голокост. В історичному екскурсі наголошено Ясський погром наприкінці червня 1941 року, що був такою собі репетицією стократ кривавішого рейду румунської армії сільськими місцевостями Північної Буковини та Північної Бессарабії, який, власне, і є головною темою книги. Обидві події сталися влітку 1941 року, й саме цей період перебуває у фокусі дослідження. Коли ж ідеться про культуру пам'яті, Гайсбюлер повертає нас до сучасності, змальовуючи місця

й людей такими, якими побачив під час своїх експедицій до України, Молдавії та Румунії; адже в основі книжки — не лише спеціальна література й архівні джерела, а й безпосередні враження автора, здобуті на місцях злочинів сімдесят років по тому. Ці живі враження є досить промовистими; коментуючи їх, Гайсбюлер доходить несподіваного висновку: місця, які він відвідав, є протилежністю поняття «*lieux de mémoire*» («місця пам'яті»), котре запровадив П'єр Нора, — такими собі «*lieux sans mémoire*» — «місцями безпам'ятства».

У структурі книжки виділяється ґрунтовний науковий апарат, який становить близько третини загального обсягу праці. Він складається з детальних фактологічних приміток до основного тексту, споряджених посиланнями на першоджерела, і списку самих джерел — архівних і друкованих, що унаочнює багатство залученої документальної бази. При цьому Гайсбюлер звертається не лише до фондів класичних архівосховищ, де зберігаються рукописні документи, а й до матеріалів відео- й аудіоархівів і до мережевих архівів, які дедалі частіше використовують дослідники і які є доволі практичними. Щоправда, посилання на ці останні не завжди є надійними з огляду на ліміт часу й технічних можливостей, проте на деякі мережеві архіви таки можна покластися — їх провадять добре організовані, поважні інституції, з чийх дослідницьких ресурсів гріх не скористатися. Ще однією перевагою книжки Гайсбюлера є географічний покажчик, у якому топоніми, які трапляються в тексті, подано мовою відповідної країни, інколи з німецьким відповідником. Це полегшує читачеві орієнтацію в інформації, що стосується тієї чи тієї місцевості. Позаяк географічний контекст є важливим елементом праці, Гайсбюлер пропонує сім мап, які стануть у пригоді тим, хто менше знається на історичній географії Східної Європи. Власну тезу про місця безпам'ятства автор ілюструє 22-ма кольоровими фотографіями, що їх зробив він сам. Єврейські пам'ятники жертвам місцевого Голокосту, кладовища, а також будівлі, у яких колись вирувало життя єврейської громади, є німими свідками того, яким чином румуни, українці й молдавани ставляться до цієї малозначущої для них пам'яті про події понад сімдесятирічної давнини. Географічні межі Гайсбюлерового дослідження — сільські райони Північної Буковини й Бессарабії — зумовлено прагматичними причинами. Події, які відбувалися 1941 року у великих містах цього регіону, добре вивчено й запроваджено до наукового вжитку, чого не можна сказати про скоєне в сільській місцевості. Той факт, що в Північній Буковині та Північній Бессарабії в липні 1941 року дійшло до таких жорстоких масових вбивств, Гайсбюлер пояснює зростанням антисемітизму, який у міжвоєнний час інфікував широкі верстви румунського суспільства. Поважні інтелектуали, правники, православні ієрархи й численні політики не шкодували негативних висловлювань на адресу євреїв і тим сприяли посиленню антисемітських настроїв серед нижчих верств румунського суспільства.

Антисемітськими витівками та кпинами уславилися насамперед студенти Яського та Чернівецького університетів, проте їх за це не карали, як годиться в демократичній державі, — навпаки, їм часто вдавалося схилити суспільну думку на свій бік. Антисемітизм виявлявся в усьому спектрі суспільного життя і не був самим лише

засобом для здобуття політичного капіталу фашистською партією «Залізна гвардія». З пасивного антисемітизму попередніх десятиріч він перетворився на нищівний, і Румунська держава не спромоглася захистити своїх євреїв від власних антисемітів. Гайсбюлер вбачає зв'язок між цим фактом і крахом Великої Румунії на початку Другої світової війни, коли впали кордони, що існували з 1920 року, і країна взяла курс на воєнну фашистську диктатуру. Саме передача в червні 1940 року Радянському Союзові Північної Буковини та Бессарабії уможливила рік по тому знищення єврейської громади цих регіонів руками румунської армії, місцевих мешканців та колаборантів. Євреям інкримінували те, що вони вітали відступ румунських військ і співпрацювали з більшовиками. Війну, яку румунська армія вела на Сході на боці Німеччини, Гайсбюлер називає війною на знищення. Та хоча розправа над євреями була, вочевидь, важливим і жорстоким складником військової агресії, вона, з мого погляду, не була її лише однією причиною, а тим паче головним мотивом. Посилати своїх солдатів на війну з Радянським Союзом Румунію спонукало не бажання звільнити Північну Буковину й Бессарабію від євреїв та комуністів, а територіальні втрати, яких вона зазнала в 1940 році. Румунська спільнота чекала від тогочасного очільника держави рішучих дій: відвоювання або, з погляду Румунії, визволення втрачених земель — і саме це провокувало винищувальні акції. Без сумніву, режим Антонеску використовував воєнне становище, щоб позбутися єврейського населення, й не гребував навіть масовими вбивствами та погроми. Яський погром 1941 року став, як було сказано, генеральною репетицією подальшої різанини. На відміну від погромів у Дорохої на початку липня 1940 року або в Бухаресті наприкінці січня 1941 року, його ретельно спланували й утілили в життя румунські спецслужби з благословення місцевої поліції. Німці в цій акції майже не були задіяні. План виявився успішним, негідникам було розв'язано руки, й вони заходилися вбивати, як це пізніше сталося й у штетлах і селах Північної Буковини та Бессарабії. Гайсбюлера цей факт переконує: нищівний антисемітизм не був німецькою специфікою, на противагу відомій тезі Деніела Голдгагена.

Перебіг, мотиви та методи винищення євреїв після вступу румунських військ до Північної Буковини й Північної Бессарабії (або навіть незадовго до того) автор зображує дуже точно й детально, йдучи за хронологією. Кожен населений пункт, який траплявся на шляху румунської армії, що рухалася на схід, мусив поплатитися єврейською кров'ю незалежно від того, чи було християнське населення румунським, а чи українським. До вибуху масових убивств спричинилася й ситуація вимушеного беззавдя, яка утворилася між відходом більшовиків і вступом румунських військ. Водночас автор знову й знову демонструє, наскільки охоче сусіди або односельці жертв брали участь у різанині та як нещадно вони поводитися з євреями. За такими діями безумовно ховалася жага збагачення. Проте якби місцеві мешканці не зазнали впливу ідеології й не відчули, що близький вступ румунських військ дає їм карт-бланш, то не перетворилися б на вбивць, навіть якби розуміли, що зможуть у такий спосіб розбагатіти. Гайсбюлер доводить, що різанину в Північній Буковині й Північній Бессарабії ініціювали місцеві, й тим самим ста-

вить її в один ряд із відомою подією в Єдвабному. Цей момент виявиться принциповим, коли йтиметься про пам'ять про ті трагічні події в місцях, де вони відбувалися.

Привертає увагу, що дослідник виокремлює психотипи тих, хто були причетні до вбивства євреїв, поділяючи їх відповідно до їхніх ролей на злочинців, колаборантів та співучасників. Головними злочинцями він визнає солдатів румунської армії, ба навіть румунсько-німецьких солдатів, що, втім, у цьому контексті неістотно. Очевидно, до масових убивств у відповідних регіонах не мали стосунку спеціальні підрозділи СС, які тоді ще перебували на території Румунії. Другу категорію автор називає «змішаними злочинними групами»; вони об'єднували військовиків і місцевих цивільних, які брали участь у вбивствах. Кількох пострілів людей у формі вистачало, щоб місцеві кати виявляли себе, починаючи вбивати євреїв гуртом і нарізно. Третій тип — це місцеві, які діяли самостійно в ситуації тимчасового безвладдя. Гайсбюлер намагається відтворити психологічні портрети представників кожного типу, і йому це вдається. Убивць він розглядає як злочинну групу, що перебувала під сильним впливом стадного інстинкту.

Інші учасники були колаборантами, роль яких не варто недооцінювати, бо саме вони зраджували численних євреїв, які намагалися врятуватися, вводили їх в оману й видавали владі. Колаборантами були й ті, хто складав списки смертників або ідентифікував єврейських мешканців. Без участі цих людей винищувальні акції не були б такими ефективними й такими масштабними. Злочинці та колаборанти брали в цих подіях безпосередню участь; ними керували різні мотиви: жадова помсти й збагачення, антисемітизм, або все разом. На окрему увагу заслуговує група співучасників, надто якщо врахувати, який вплив справило на історіографію та громадську думку замовчування Голокосту в Румунії впродовж десятиріч. Адже румуни, як і німці, були свідомі політики, яку провадив їхній уряд, і заходів, до яких він удавався, щоб позбутися євреїв. Часто звірства коїлися привселюдно або в безпосередній близькості від румунського населення. Військовики оповіщали про те, що відбувалося в Північній Буковині та Бессарабії, тож інформація про це доходила навіть до євреїв у Бухаресті. Я вже не кажу про тих румунів, які спекулювали на фізичному знищенні своїх єврейських співгромадян.

Водночас Симон Гайсбюлер придивився до цих трагічних подій з погляду жертв, що до нього мало хто робив. Певна річ, психотипи жертв були різними, проте між ними було дещо спільне: всі вони недооцінювали загрозу до того, як починалися перші вбивства, грабунки та гвалтування жінок. Жорстокість, із якою вбивали євреїв, не зважаючи на вік або стать, також свідчить про психологію злочинців: озвірівши, вони нападали на ближніх із селянським реманентом. Автор не зупиняється на випадках, коли християни переховували єврейських односельців або ставали на їхній захист, і лише обмежується зауваженням, що такі ситуації були винятком із правила. Проте треба зауважити, що в той непростий час, коли кожен дбав насамперед про власне виживання, такий виняток важив багато. У липні 1941 року «зачистка території» (вислів Антонеску) йшла на повний хід. Конкретно йшлося про Північну Буковину та Бессарабію і насамперед — про єврейське населення. Мрія Антонеску про етнічно чисту

румунську державу — добре відома, проте тоді, в липні 1941 року, першими на черзі були саме євреї. Насильства румунської армії проти українського населення не можна порівнювати зі злочинами проти євреїв ані кількісно, ані якісно, стверджує Гайсбюлер. Скільки людей стали жертвами цієї «чистки» — досі невідомо. Дослідники називають різні цифри — від завищених (представники школи «максималістів» — Жан Ансель, Владімір Солонарь, Вольфганг Бенц, Раду Йоанід та ін.) до занижених («мінімалісти» Рауль Гільберг, Андрей Шиперку), що дає розбіжність від 60 до 10 тисяч. Існує й позиція ревізіоністів, до яких належить румунський історик Діну К. Джуреску: він безапеляційно стверджує, що жертв було обмаль. Кількість загиблих неможливо достеменно визначити з багатьох причин. Тому Гайсбюлер називає «псевдоточними» підрахунки тих, хто претендують на з'ясування «точного» числа жертв. Щоб розв'язати проблему, він обрахував кількість тих загиблих упродовж липня й серпня 1941 року на всій території Північної Буковини й Бессарабії, щодо яких збереглися документальні свідчення, і вийшов на орієнтовний результат — 43 500 вбитих євреїв.

У розділі, присвяченому стану культури пам'яті, зібрано приголомшливі свідчення того, як переписана історія спотворює спосіб мислення людей. У Молдові в місцях, де колись відбувалася різанина, панує «прагнення незнання». Сліди колись яскравої єврейської присутності в цій частині Північної Буковини та Бессарабії поступово не лише заростають травною, а й затираються в головах людей. Мало хто пригадує, де розташовані єврейське кладовище або пам'ятник загиблим євреям. У нарисах історії містечок ніщо не вказує на роль євреїв у їхньому розвитку, не кажучи вже про події липня 1941 року та злочинців, які брали в них участь. Питання, пов'язані з колабораціонізмом, провиною за злочини, матеріальним зиском від винищення єврейських сусідів порушувати тут небажано. Хоча дискусія з власною історією, про яку йшлося на початку цієї рецензії, набула в Румунії стрімких обертів, усе ж вона ще далека від завершення. Відсоток ревізіоністів і негативістів серед румунських інтелектуалів залишається значним і охоплює не лише істориків, а й політиків, діячів мистецтва та письменників. Запереченню здебільшого підлягає не самий факт Голокосту, а участь у ньому Румунії. Хибно інтерпретований патріотизм, ба навіть націоналізм або антикомунізм спонукають цих людей знову й знову брати під сумнів румунський Голокост, мінімізувати його масштаби або заперечувати взагалі. Власне, це пов'язано не так з антисемітизмом, як із націоналізмом. Румунський Голокост замовчувано й у навчальній програмі. Бракує не лише посібників для вчителів, програм для учнів і студентів, а й, власне, волі до того, щоб розібратися в суті скоєного щодо євреїв Румунії та Придністров'я — порушення громадянських прав і масових убивств.

Своєю книжкою, яка побачила світ 2013 року, Симон Гайсбюлер збагачує академічну літературу про Голокост у Північній Буковині та Бессарабії. Проте головне призначення цієї книжки — стимулювати переосмислення минулого в самій Румунії. Без сумніву, перекладена румунською, Гайсбюлерова праця розбурхала б румунську громаду, і дебати про тамтешній Голокост вибухнули б із новою силою. Це спонукало б молодше покоління істори-

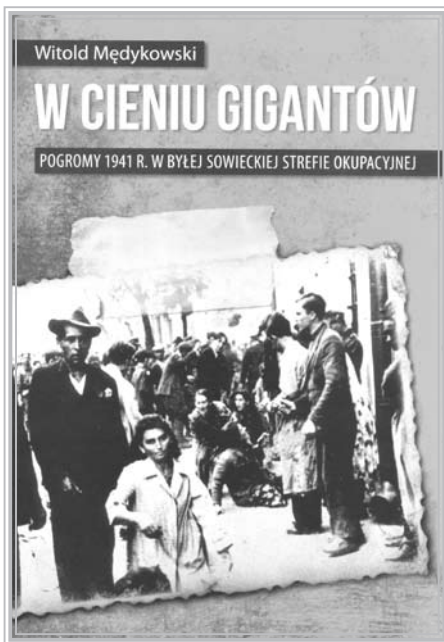
ків самостійно розібратися в питанні, поступово долаючи ревізійнізм та негативізм, які панують досі. Поки що румуни, як і українці та молдавани, замало знають про Голокост у власній країні, не завдаючи собі зайвого клопоту через «побоювання пам'ятати забагато». Проте настане час, коли їм доведеться надолужити ці прогалини у власній історичній пам'яті. Тому радив би як румунським,

так і українським видавцям опублікувати цю книжку в себе на батьківщині.

*Петру Вебер,
доктор філософії (з історії),
доцент кафедри досліджень румунської історії
університету Сегеда (Угорщина).
З німецької переклала Марина Стрельцова*

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

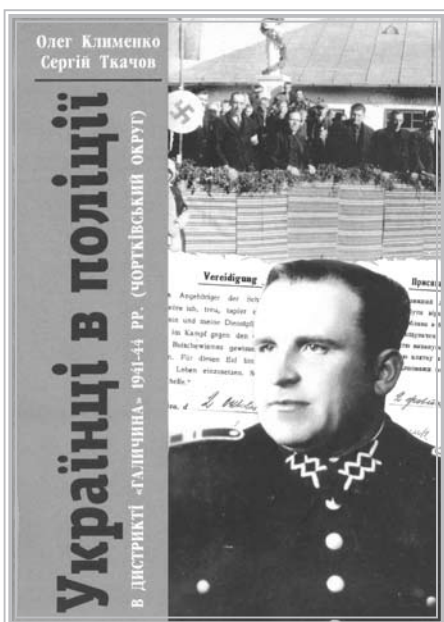
Mędykowski, Witold. W cieniu gigantów: Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012. — 445 s.

«Праця розглядає єврейські погроми, які відбувалися влітку 1941 року (здебільшого в липні) після нападу Німеччини на Радянський Союз. Географічний ракурс книжки (і зона, де ці погроми вибухали) — території, які були анексовані СРСР у 1939–1940 рр. переважно внаслідок пакту Молотова–Рибентропа, отже це Естонія, Латвія, Литва, Західна Білорусь, Білосточчина, Ломжинський район, Волинь, Галичина, Бессарабія і Північна Буковина... Автор має свою сильну карту — історичну емпатію. Він уміє входити всередину людей, про яких пише, розуміє їхнє власне бачення своєї ситуації, їхні почуття. Він переконливо передає психологічний момент... Отже, історична емпатія Мендиківського, його вміння входити у психологію і обставини іншого часу допомогли йому висвітлити деякі цікаві й занедбані аспекти погромів 1941 року... Погоджуюся з останнім реченням книжки: „Оця праця з певністю не дає відповіді на багато запитань, але через сам факт їх поставання, провокування до дискусії і подальших детальніших досліджень напевно може спричинитися до кращого, глибшого пізнання механізмів поведінки великих груп людей“. Маю надію, що книжка Мендиківського пробудить більше зацікавлення цією темою і серед українських істориків».

*Іван-Павло Химка, доктор наук з історії, професор
департаменту історії та класики університету Альберти (Едмонтон, Канада)*

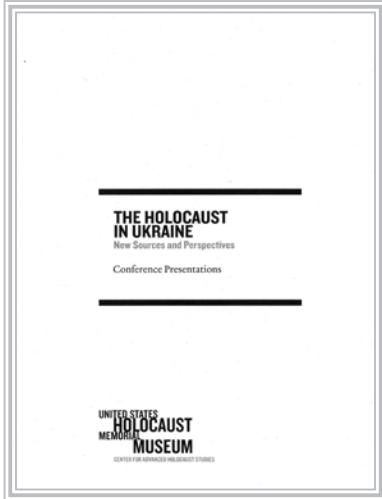
Клименко Олег, Ткачов Сергій. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. — Харків: Ранок-НТ, 2012. — 272 с.

«Особливістю цієї книги є максимально персоналізоване подання матеріалу, яке полягає в обов'язковому висвітленні не тільки явищ, процесів і ексцесів у діяльності колабораційних структур на Кременеччині доби окупації, а й у конкретизації, хто за цим стояв, що саме робив, і подекуди — з яких саме мотивів. Імовірно, значною мірою це впливає зі специфіки основної джерельної бази — архівно-кримінальних справ СБУ, які здебільшого сфокусовані на розслідуванні саме цього виміру існування поліційних структур. Масовану добірку індивідуальної інформації автори у вступі пояснюють бажанням продемонструвати, що колабораціонізм був не маргінальним явищем, а „поширювався на порівняно масові соціальні групи населення“, ...картина винищення єврейського населення Кременеччини органічно доповнюється розкриттям сюжетів, які здебільшого перебувають у тіні, — передусім функціонування єврейської допоміжної поліції та участі втікачів з гетто у збройному опорі нацистам у лавах радянських партизанських загонів та УПА... Книга вже стала подією і суттєвим проривом у дослідженні найбільш проблемних і суперечливих питань історії України в період Другої світової війни — настільки деталізованого вивчення різних проявів колабораціонізму в окремо взятому невеликому регіоні ще, мабуть, не було».

*Іван Дерейко, к.і.н., науковий співробітник відділу історії України
періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України*

The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations. — Washington, DC: The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. — 228 p.

Щорічно Меморіальний державний музей Голокосту в США (the USHMM) та його науковий підрозділ — Центр поглибленого вивчення Голокосту — проводять наукові конференції, сфокусовані на окремих аспектах історії Шоа. У 2007 р. в університеті Сорбонна (Париж) Центр у співпраці з французькою католицькою організацією за покращення єврейсько-християнських стосунків «Яхад — Ін Унум» зорганізував першу в науковій історії конференцію, яку було спрямовано саме на вивчення історії Голокосту на теренах окупованої України. Нещодавно англomовне видання матеріалів конференції побачило світ. Пропонуємо читачам назви доповідей у збірці.

Дельфін Бехтель. Погроми 1941 року та їхнє відображення в історіографії та меморіальній культурі Західної України (*Delphine Bechtel. The 1941 Pogroms as Represented in Western Ukrainian Historiography and Memorial Culture.*)

Кріспін Брукс. Інтерв'ю про Голокост в Україні в Архіві візуальної історії (*Crispin Brooks. Visual History Archive Interviews on the Holocaust in Ukraine.*)

Мартін Дін. Створення гетто німцями в окупованій Україні: регіональні моделі та джерела (*Martin Dean. German Ghettoization in Occupied Ukraine: Regional Patterns and Sources.*)

Отець Патрік Дебуа. Свідки з України, або Свідчення з землі: дослідження «Яхад — Ін Унум» (*Father Patrick Desbois. The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad — In Unum.*)

Маркус Айкель. Розподіл праці та співробітництво: органи місцевого самоврядування під німецькою окупацією в Центральній та Східній Україні, 1941–1944 (*Markus Eikel. Division of Labor and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine, 1941–1944.*)

Норберт Кунц. «Євреї повністю винищені»: доля єврейських громад Криму під час Другої світової війни (*Norbert Kunz. The Jews are Completely Destroyed: The Fate of Jewish Minorities in the Crimea in World War II.*)

Венді Лоуер. Антиєврейське насильство в Західній Україні влітку 1941 р.: розмаїття історій та пояснень (*Wendy Lower. Anti-Jewish Violence in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories and Explanations.*)

Ральф Мейндл. Райхскомісар у процесі ухвалення рішень під час Голокосту в Україні (*Ralf Meindl. The Reichskommissar in the Decision-Making Process of the Ukrainian Holocaust.*)

Анатолій Подольський. Колаборація в Україні під час Голокосту: аспекти історіографії та досліджень (*Anatoly Podolsky. Collaboration in Ukraine during the Holocaust: Aspects of Historiography and Research.*)

Вікторія Суковата. Викладання Голокосту та геноциду в сучасній Україні: проблеми та перспективи (*Viktoria Sukovata. Teaching Holocaust and Genocide Studies in Modern Ukraine: Problems and Perspectives.*)

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Освітній семінар-школа з історії Голокосту на теренах України (Полтава, липень, 2013 р.).
- Науковий семінар в Меморіалі «Будинок Ванзейської конференції» (Берлін, серпень, 2013 р.).
- Міжнародна наукова конференція «Минуле та сучасне Волині та Полісся. Голокост на Волині».
- Методичні розробки вчителів.
- Нові видання Центру. Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський
Михайло Тяглий
Літературний редактор:
Олена Пазюк
Верстка: Руслан Руденко

Видруковано в ДГВПП

«Зовнішторгвидав України»

Адреса:

м. Київ, вул. Воровського, 22,
Тел.: +38 (044) 234-33-04
Наклад: 500 примірників

<http://www.holocaust.kiev.ua>, e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua